

і разнастайных ведаў пра этнічную гісторыю і побытавую сферу жыцця нашага народа, дастаткова глыбока і поўна выяўляюць “нацыянальную прыроду” беларускага слова, нясуць у сабе сабе багатую і цікавую інфармацыю пра асаблівасці традыцыйнай культуры паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, а ў цэлым, даюць вытлумачэнне нацыянальнай карціны свету беларусаў, сістэмы іх вербальных адзнак і сімвалаў, выяўляюць адносіны ў сацыюме.

Літаратура

1. Дзядова, А. С. Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А. С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2013. – 161 с.
2. Полацкія дыяменты: дыялектны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., “Філ. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа” ; навук. рэд. В. М. Курцова. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 116 с.

К. А. Зайцава

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава
УДК 811.161.3’373.232(476.5)

СУПАСТАЎЛЯЛЬНА-ТЫПАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ СТРУКТУРНЫХ АСАБЛІВАСЦЕЙ ПРОЗВІШЧНАЙ СІСТЭМЫ БЕШАНКОВІЦКАГА РАЁНА ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ

Ключавыя словы: прозвішча, антрапонім, онім, рэгіянальная анамастыка, фармант, мянушка, структуры тып.

У артыкуле разглядаюцца структурныя асаблівасці рэгіянальных прозвішчаў, параўноўваюцца паказчыкі з іншымі рэгіёнамі. Вызначаюцца найбольш распаўсюджаныя прозвішчныя тыпы.

J. A. Zaitsava

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE STRUCTURAL FEATURES OF THE SURNAME SYSTEM OF BESHENKOVICHI DISTRICT VITEBSK REGION

Key words: surname, anthroponym, onym, regionalonomastics, formant, nickname, structuraltype.

The article examines the structural features of regional surnames and compares indicators with other regions. The most common family types are determined.

Прозвішча, з’яўляючыся “гербам сям’і”, уяўляецца неад’емнай часткай ідэнтыфікацыі асобы і нясе ў сабе інфармацыю аб паходжанні, родзе заняткаў, месцы жыхарства, гісторыі сям’і. Даследуючы дадзены від антрапонімаў па мадэлях і прозвішчных афіксах, можна вызначыць асобныя заканамернасці бытавання дадзеных намінацый. Марфалагічную структуру прозвішчаў складаюць прозвішчная аснова і прозвішчны фармант. Актуальнасць даследавання рэгіянальных антрапонімаў звязана з тым, што ў іх аснове адлюстроўваецца чалавек як частка навакольнага асяроддзя, уклад жыцця, духоўныя каштоўнасці.

У апошнія дзесяцігоддзі ў сучаснай лінгвістыцы сталі больш актыўна абмяркоўвацца пытанні рэгіянальнай анамастыкі, што тлумачыцца перспектыўнасцю даследавання дадзенай праблемы (Аліферчык Т. М., Васільева Т. Ю., Галкоўская Ю. М., Дарафеенка М. Л., Карніеўская Т. А., Шклярый В. А., Ціханенка А. В. і інш.). Вывучэнне рэгіянальных антрапанімных сістэм дазваляе больш дэталёва прасачыць за ўмовамі ўзнікнення, змянення і функцыянавання рэгіяналізмаў. Гэта дае мажлівасць вызначыць месца рэгіянальнага анамастыкона ў межах цэлага.

Матэрыялам для даследавання паслужыла картатэка сучасных прозвішчаў жыхароў Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці (аг. Астроўна, аг. Бачэйкава, г.п. Бешанковічы, аг. Верхняе Крывіна, аг. Дразды, аг. Свяча і аг. Ула). У ходзе аналізу фактычнага матэрыялу выкарыстоўваліся метады лінгвістычнага апісання, параўнальна-супастаўляльны, элементы арэальнага і статыстычнага метадаў.

Прозвішчны інвентар Бешанковіцкага раёна прадстаўлены ўсімі антрапанімнымі тыпамі (адпаведна класіфікацыі М. В. Бірылы [1, с. 13]). Асобнае месца сярод іх належыць першасным онімам: прозвішчы *Багач* (паходзіць ад мянушкі Багач), *Булыня*, *Кухто*, *Скрэбатун*, *Сыс*, *Чарнуха*, *Шчука*, *Шыпуля* і інш. Фактычны матэрыял сведчыць, што першасныя намінацыі суадносяцца як з назоўнікамі, так і з прыметнікамі. Першыя з іх суадносяцца часткова з невытворнымі, часткова – з вытворнымі назоўнікамі. У назоўнікавых найменнях вытворныя (*Белавус*, *Васько*, *Глебка*, *Мацюш*, *Пятрашка*) прозвішчы пераважаюць над невытворнымі (*Белы*, *Дзяцел*, *Кісель*, *Мароз*, *Серабро*, *Шут*, *Шыла*). Сярод вытворных антрапонімаў можна выдзеліць некалькі фіналяў, якія найбольш часта сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі:

-ка/-ко: *Бялько*, *Лапко*, *Мамойка* і г.д. З іх адапелятыўныя прозвішчы ўтвараюць самую вялікую групу і з’яўляюцца распаўсюджанымі не толькі на даследаванай тэрыторыі, але і на ўсёй Віцебшчыне.

-ра: *Аскера*, *Кажура*, *Матора*, *Машипара*, *Шамишура*.

-уха: *Залатуха*, *Зелянуха*.

-энь/-ень: *Бабарэнь*, *Берасцень*.

-ель/-аль/-эль: *Гегель*, *Дыбаль*, *Крэль*, *Курмель*, *Шавель*, *Шкель*.

Прозвішчаў, утвораных ад прыметнікаў, налічваецца 13 адзінак. У дадзенай групе фіксуецца ўтварэнні як ад якасных (*Бурь, Вялы, Гарны, Доўгі, Зялёны, Скрамны, Талстой, Тоўсты*), так і ад адносных прыметнікаў (*Акцызны, Залаты*).

Сярод славянскіх народаў першасныя прозвішчы пераважаюць у чэхаў і славакаў, вельмі распаўсюджаны ў палякаў, украінцаў (каля 40%, а на Байкоўшчыне нават больш за 50% [2, с. 329]). У рускай жа антрапаніміі першасныя прозвішчы сустракаюцца рэдка, таму некаторыя даследчыкі (А. В. Супьянская, А. В. Суслава) называюць іх “нестандартнымі”, бо асноўная маса рускіх прозвішчаў мае тыповыя канцавыя марфемы [3, с. 71]. На Беларусі першасным прозвішчам належыць 26%, на Віцебшчыне – 30%. З сямі даследаваных намі населеных пунктаў самым буйным па колькасці першасных антрапонімаў з’яўляецца аг. Верхняе Крывіна, дзе першасныя прозвішчы складаюць 33,7%. Амаль столькі ж іх у суседніх населеных пунктах – Дразды і Свяча – 31,1% і 33,3% адпаведна. У цэнтральным пункце раёна – г.п. Бешанковічы – гэтая лічба меншая і складае 25,5%. Нязначнае памяншэнне колькасці першасных прозвішчаў, верагодна, звязана з працэсам перасялення жыхароў раённага цэнтра. Улічваючы геаграфічнае становішча аг. Астроўна, што знаходзіцца бліжэй да мяжы з Расіяй, дзе першасны тып сустракаецца рэдка, трэба канстатаваць наступную колькасць адзінак – 14,9%. Аг. Ула і аг. Бачэйкава знаходзяцца на захадзе, далей ад Расіі, дзе, як вядома, гэты тып не пашыраны, тут першасных прозвішчаў налічваецца 25,4% і 29,2% адпаведна.

Другасныя прозвішчы знайшлі поўнае адлюстраванне ў онімнай сістэме Бешанковіччыны. Да групы прозвішчаў на –оў/–еў/–аў М. В. Бірыла далучыў тып на –ін/–ын, паколькі “яны маюць аднолькавую матывацыю – утвараюцца ад імені ці імені-мянушкі бацькі суфіксам –оў/–еў/–аў ад назоўнікаў мужчынскага роду на зычны, а суфіксам –ін/–ын ад назоўнікаў жаночага роду і назоўнікаў мужчынскага роду на –а” [1, с. 13]. Населеныя пункты Бешанковіцкага раёна знаходзяцца ў зоне найбольшага распаўсюджвання дадзенага тыпу – на поўначы ад Оршы да самага Віцебска. Аграгарадок Астроўна размешчаны бліжэй да гэтай зоны, і колькасць прозвішчаў на –оў/–еў/–аў і –ін/–ын тут складае 57,9%, на –ін/–ын – 8,3% (*Арлоў, Аляксееў, Гаранін, Зайцаў, Мельнікаў, Нікіцін, Рыбакоў, Яршоў*). Названыя прозвішчныя тыпы сустракаюцца ў балгарскай – 80,43% і ў рускай мовах – 75,85%. Дадзеныя прозвішчаўтваральны фармант, па дадзеных Л. Ф. Ціміравай, з’яўляецца самым прадуктыўным і ў антрапаніміконе татар Актанышскага раёна [4, с. 21]. Па меркаваннях М.В. Бірылы, арэал максімальнай прадукцыйнасці прозвішчаў ва ўсходняй і паўночнай частцы рэспублікі прыкладна супадае з тэрыторыяй, якая была ўз’яднана з Расіяй у 1772 годзе ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. У працэсе пашырэння на беларускія гарады прыныцаў рускага гарадскога самакіравання, упарадкавання памешчыцкага землекарыстання

і прывядзення да прысягі ўсяго насельніцтва далучанай часткі Беларусі пры афармленні розных дакументаў большасць яго (насельніцтва) была аформлена прозвішчамі з суфіксамі –ов/–ев.

Прозвішчны тып на –скі/–цкі ў Бешанковіцкім раёне, як і на тэрыторыі Беларусі ўвогуле, займае другое месца: *Арлоўскі, Дамарацкі, Дзятлоўскі*. У даследаваных населеных пунктах колькасць такіх прозвішчаў вагаецца ад 7% да 11%: Астроўна – 7,4% , Бачэйкава – 11,8% , Бешанковічы – 9,4%, Верхняе Крывіна – 11,5% , Дразды – 7,6% , Свяча – 7,8% , Ула – 10,6%.

Прозвішчы на –овіч/–эвіч/–евіч/–авіч, –іч/–ыч/–ыц маглі ўтварацца ад поўных і скарачаных форм старажытных славянскіх мужчынскіх імён, размоўна-бытавых і скарачаных форм імён: *Барысевіч* – ад Барыс, *Лосіч* – ад Лось, *Цяцерыч* – ад Цяцера. Антрапонімаў названага тыпу налічваецца няшмат (ад 7% да 9%). Гэта можна звязаць з тым, што прозвішчы з такімі фармантамі па частотнасці ўжывання ўваходзяць у паўночна-заходні арэал Беларусі, дзе іх колькасць складае 10%. Калі параўноўваць прыведзеныя дадзеныя з паказчыкамі па ўсёй Беларусі, то тут яны складаюць 8,32 %. У харвацкай мове тып на –овіч/–эвіч/–евіч/–авіч, –іч/–ыч/–ыц складае 24%, у сербскай гэтая лічба дасягае 95%, ва ўкраінскай – не перавышае 10%, у рускай мове на долю прозвішчаў гэтага тыпу прыходзіцца 1,7%.

Прозвішчны тып на –ец/–эц, –авец адзінкава прадстаўлены на тэрыторыі Беларусі ў цэлым. У даследаваным іменніку паказчыкі дадзенага тыпу складаюць: Астроўна – 0,8%, Бачэйкава – 3,1%, Бешанковічы – 2,2%, Верхняе Крывіна – 2,9%, Дразды – 1,9%, Свяча – 2,9%, Ула – 1,6%. Такія онімы ў асноўным ўказвалі на месца пражывання або паходжання чалавека: *Косінец* < в. Косіна, *Кунахавец* < в. Кунахава, *Тоўпінец* < в. Тоўпіна, *Чачанец* < в. Чачаны; а таксама маглі мець суаднесенасць з уласнымі асабовымі мужчынскімі імёнамі: *Навумавец, Семянец, Сцепанец*. Па Беларусі прозвішчы гэтага тыпу размешчаны раўнамерна і складаюць 2,1%, што ў большай ступені адпавядае паказчыкам на даследаванай тэрыторыі.

Тып на –ік / –ык / –чык таксама з’яўляецца малапрадуктыўным на тэрыторыі Беларусі. Прозвішчы з гэтым суфіксам генетычна ўзыходзяць да дэмінітуўных форм, утвораных ад уласных асабовых імён і антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Козік, Мельнік, Новік, Рыбік, Царык* і інш. Сярэдні паказчык па Беларусі складае 5%, што значна перавышае колькасць па ўсіх сямі населеных пунктах (1,9%). Гэта можна патлумачыць толькі тым, што населеныя пункты Бешанковіцкага раёна не ўваходзяць у асноўны арэал прадуктыўнасці прозвішчаў дадзенага тыпу па Беларусі.

Прозвішчы на –ак/–як з’яўляюцца не надта прадуктыўнымі як на Беларусі ўвогуле, так і на даследаванай тэрыторыі. Фармант –ак/–як мае патранімічнае і матранімічнае значэнне: пры яго дапамозе ўтвараліся прозвішчы ад імені ці мянушкі бацькі (найперш) або маці (рэдка): *Юрчак*.

Асноўны арэал дадзенага прозвішчнага тыпа сустракаецца на Брэстчыне. Сярэдняя колькасць сабраных прозвішчаў – 1,4%.

Усходнеславянскія прозвішчы – другая па колькасці антрапонімаў група з фармантамі -енка / -энка/ -анка, -ук/-юк, -чук. Усяго такіх адзінак налічваецца 248. Варта адзначыць, што ўсходнеславянскія намінацыі распаўсюджаны толькі на тэрыторыі Беларусі, Расіі і Украіны. Паводле падлікаў І. А. Каралёвай, каля 3% смаленскіх онімаў складаюць прозвішчы з фіналамі –онка/–енка [5, с. 114].

Тып на –енка / -энка / -анка лічыцца тыпова ўкраінскім і займае першае месца па прадуктыўнасці ва Украіне. На Беларусі ж гэтыя прозвішчы распаўсюджаны ў Мінскай вобласці, у зоне вакол Віцебска і на памежжы з Украінай. Самая вялікая колькасць іх зафіксавана намі ў Бешанковічах (7,9%) і Уле (7,3%), што перавышае сярэдні паказчык па Беларусі (1,26%) і Расіі (2%). Найменшая колькасць такіх прозвішчаў зафіксавана ў аг. Свяча – 4,9%. У асноўным гэта адзінкі, утвораныя ад уласных імён, мянушак у форме назоўнікаў мужчынскага роду, антрапонімаў-прыметнікаў, назваў па этнічнай і нацыянальнай прыналежнасці: *Астапенка, Гарбаценка, Еўдакіменка, Краўчанка, Маскаленка, Сяргіенка, Філіпенка*.

Прозвішчы з фармантамі –ук/–юк, –чук, як лічыць М. В. Бірыла, складаюць украінска-беларуска-рускі арэал з адзіным ядром найбольшай прадуктыўнасці, якое знаходзіцца на сумежнай тэрыторыі паўночна-заходняй Украіны (Валынская, Ровенская, Жытомірская вобласці) і паўднёва-заходняй Беларусі (Брэсцкая вобласць). Найчасцей пры ўтварэнні такіх прозвішчаў фарманты далучаліся да асноў хрысціянскіх мужчынскіх імён, апелятыўных назоўнікаў мужчынскага роду з нулявой флексіяй, апелятываў-прыметнікаў, тапонімаў: *Васюк, Дзмітрुक, Казмярчук, Нікалайчук, Пінчук*. На тэрыторыі Бешанковіцкага раёна яны найчасцей сустракаюцца ў Бачэйкаве (2,4%) і Бешанковічах (2%). Найменшая колькасць такіх прозвішчаў зафіксавана на паўночным усходзе Бешанковіцкага раёна: Ула – 0,6%, Астроўна – 0,8%, бліжэй да той часткі Віцебшчыны, дзе зусім не сустракаецца дадзены тып.

Да ўнутрымоўных тыпаў належаць тыпы на –онак/–ёнак, –эня/–еня, –іх/–ых, апошні з якіх сустракаецца на тэрыторыі Беларусі рэдка: ён характэрны для рускай мовы. Тып на –онак/–ёнак лічыцца беларускім, мае патранімічнае значэнне і можа далучацца да ўласных асабовых імён, антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Апанасёнак, Арцямёнак, Барысёнак, Васілёнак, Дзенісёнак, Кісялёнак, Кавалёнак, Лісічонак, Шчупячонак*. На Бешанковіччыне сярэдняя колькасць прозвішчнага тыпу на –онак/–ёнак складае 2,5%, што ўдвая перавышае агульны паказчык па Беларусі. З сямі даследаваных паселішчаў прозвішчны тып на –эня/–эня прысутнічае толькі ў адным – Бешанковічах (0,2%).

Унутрымоўны прозвішчны тып на -іх / -ых таксама не распаўсюджаны як на Беларусі ўвогуле, так і на Бешанковіччыне: ён з'яўляецца спрадвечна рускім і сустракаецца на поўначы Расіі. На даследаванай тэрыторыі такі тып сустракаецца ў Астроўне (0,4%), Бешанковічах (0,2%), Уле (0,2%): *Дароўскіх, Срэцінскіх, Чарных*.

Такім чынам, першасныя прозвішчы па сваёй структуры ў большасці складаюцца з вытворных апелятываў. Самым буйным населеным пунктам па колькасці першасных антрапанімаў з'яўляецца аг. Верхняе Крывіна, дзе іх налічваецца 33,7%, што перавышае агульны паказчык па Віцебшчыне і ўсёй Беларусі. Другасныя прозвішчы пераважаюць над першаснымі, іх колькасць у сярэднім складае 70%. Па Беларусі гэты паказчык крыху ніжэйшы – 61,6%. Пераважная большасць другасных прозвішчаў зафіксавана ў аг. Астроўна – 85,1%. Агульнаславянскі тып – самы распаўсюджаны сярод трох славянскіх прозвішчных тыпаў. Аналіз онімнага матэрыялу дазваляе вызначыць яшчэ адну асаблівасць: прадуктыўнасць асобных прозвішчных тыпаў залежыць ад геаграфічных параметраў населенага пункта. На характар прозвішчаўтваральных асноў і антрапафармантаў паўплывалі мясцовыя традыцыі запісу імён у пагаспадарчых кнігі і суб'ектыўны фактар – арыенціроўка на стандарты называння, размежаванне або неразмежаванне афіцыйных і неафіцыйных сродкаў ідэнтыфікацыі асобы.

Літаратура

1. Бірыла, М. В. Беларускія антрапанімічныя назвы ў адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай) / М. В. Бірыла. – Мінск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1963. – 58 с.
2. Бучко, Г. Найпошаренішы структурныя моделі прізвиш Бойківшчыны / Г. Бучко // *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. – Białystok, 1995. – С. 327 – 336.
3. Мезенка, Г. М. Віцебшчына ва ўласных імёнах: мінулае і сучаснасць: Манаграфія / Г. М. Мезенка, В. М. Ляшкевіч, Г. К. Семянкова. – Віцебск: Выдавецтва УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2006. – 238 с.
4. Суперанская А. В., Сулова А. В. «Нестандартныя» рускія фамилии / А. В. Суперанская, А. В. Сулова // *Ономастика и норма*. – М.: Наука, 1976. – С. 59 – 71.
5. Тимирова, Л. Ф. Ономастикон Актанышского ареала: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02 / Л. Ф. Тимирова. – Казань, 2012. – 27 с.
6. Королева, И. А. Из истории изучения фамилий Смоленского края: материалы для словаря / И. А. Королева. – Смоленск: СГПИ, 1996. – 156 с.